

דף שבועי

בס"ד

פרשת חקת, תשפ"ה, מספר 1625

סיפור הנחשים ונחש הנחושת – החטא, העונש והתיקון עמוס פריש

א. החטא

בני העם מתלוננים "אֵין לָחֶם וְאֵין מִיִּם" (במ' כא:ה), אך מייד הם מדברים על הלחם הקלוקל. האין הם סותרים בכך את עצמם? ובכלל, הטיעון בדבר התזונה מוזר לאור המצג שתיאר את מצוקת העם בשל המעקף סביב ארץ אדום: "וְתִקְצֹר נַפְשׁ הָעָם בְּדֶרֶךְ" (א). במקום תלונה אקטואלית על הדרך, אנו שומעים תלונה על טיב המזון שאותו הם אוכלים זה שנים.

ניתן למצוא בפרשנות המסורתית שתי גישות להבנת דברי המתלוננים: (א) הגישה המקילה, שאותה נכנה הפסיכולוגיסטית, מקשרת בין האוכל לדרך: בני העם חשבו, שהמועקה שחשו בעקבות סיבוב ארץ אדום נבעה מסוג המזון שאכלו, מזון המתעכל במהירות ולא מתאים לנסיבות. את דבריהם "אין לחם ואין מים" אין לתפוס כמשמעם, אלא כקביעה שאין להם לחם הולם לתנאי חייהם (כך, למשל, אור החיים). (ב) הגישה המחמירה, שאותה נכנה הפורמליסטית, מתייחסת למילים כמשמען ורואה כאן צירוף של בעיות. כך, לדוגמה, ר' יצחק שמואל רג"ו, הנוקט עמדה זו בנחרצות:

בקשו תואנה לומר שהם יראים למות במדבר, וזה שקר... ושקר דברו האנשים האלה, כי לא קצו בלחם השמים, שהרי התורה העידה שהיה המן לשבוע... דברו בכעסם כזבים אלו, וחללו כבוד ה' שהמטיר להם לחם אבירים, ולכן היה פשעם עצום מאוד.

ונוסיף, שהאזכור "בְּלֶחֶם הַקֶּלֶקֶל" תיכף להכרזה "אין לחם" מצטייר כחושף שקר (בניגוד להסבר הגישה הראשונה); באמת יש לחם, אלא שהוא בעייתי לדעתם. חיזוק לכך מצוי בעובדה שלא ניתן להסביר בדרך זו את "ואין מים", שהרי לא מצאנו כלל טענה על איכות המים. גם הגדרת המן כ"קלקל", היא משמע המילה אשר יהא, היא שלילית בהקשרה.

ניתן אפוא לראות כאן רצף של אמירות קשות, כולל הטחת דברים כלפי הקב"ה: "וַיִּדְבֹּר הָעָם בְּאֱלֹהִים וּבְמִשָּׁה" (במ' כא:ה), ולדברי חז"ל בתנחומא, עצם הצירוף הזה בעייתי – השוואת העבד לקונו). בשל ביקורת לא מבוססת ולא מוצדקת זו, הם נענשים בחומרה.

ב. העונש

מהו העונש המדויק? לפי הסבר אחד, זו מעין מכת ערוב מצומצמת; ה' שיסה בעם נחשים (כך עולה

בפרשתנו מופיע סיפור התלונה האחרון שבספר במדבר – סיפור הנחשים ונחש הנחושת (במ' כא:ד-ט). ניתן לחלק את הסיפור לארבעה חלקים: (1) החטא (פס' ד-ה); (2) העונש (ו); (3) בקשת ההצלה (ז); (4) ההצלה (ח-ט).¹

נעיין בחמש שאלות המתעוררות למקרא הסיפור; שאלה אחת על כל אחד מארבעת החלקים, ושאלה אחת כללית:

(1) החטא: תלונה של העם, ובה ניסוחים דומים, הופיעה בקרבת מקום טקסטואלית בפרשתנו,² אך שם ה' נענה לבקשה ולא העניש כלל את העם. מהי החומרה בדברי העם בסיפורנו, שבעטיה התגובה הא-לוהית כה חמורה – התקפת נחשים המביאה לתוצאה של "וַיָּמָת עִם רַב מִיִּשְׂרָאֵל" (פס' ו)?

(2) העונש: איך העונש מכוון ומתאים אל החטא? (3) בקשת ההצלה: מה הייתה כוונת העם בבקשתם ממשה שיתפלל אל ה' "וַיִּסַּר מַעְלֵינוּ אֶת הַנֶּחֱשׁ" (פס' ז)? האם רק להפסקת פעילות הנחשים או גם לריפוי מי שכבר נושכו? וכיצד יש להבין את הניסוח הסתמי האמור על תפילת משה: "וַיִּתְפַּלֵּל מֹשֶׁה בְּעַד הָעָם" (שם) – האם מילא את בקשתם במדויק או שינה ממנה?

(4) ההצלה: איך ההסתכלות אל נחש הנחושת מביאה לרפואת הנשוכים?

(5) המילה "עם" בולטת בסיפורנו בהופיעה בו שבע פעמים (שש פעמים היא מיודעת: "הָעָם" וכן "בָּעָם", ופעם אחת אינה מיודעת: "עם רב"). היא מופיעה כבר בפסוק הראשון, אך אינה ממשיכה עד סוף הסיפור. הופעתה האחרונה היא כמילה האחרונה של הקטע השלישי, כאילו היא נבלמת לפני המעבר לקטע האחרון. היש לכך משמעות?

* פרופ' אמריטוס עמוס פריש, המחלקה לתנ"ך וביה"ס ללימודי יסוד ביהדות, אוניברסיטת בר-אילן.

1 השוו': 'ליכט, פירוש על ספר במדבר, ב, ירושלים תשנ"א, עמ' 215.

2 השוו': "וְלָמָּה הִבַּאתֶם אֶת קָהֵל ה' אֶל הַמִּדְבָּר הַזֶּה לְמוֹת שָׁם אֲנַחְנוּ וּבְעִירָנוּ. וְלָמָּה הִעֲלִיתֶנוּ מִמִּצְרַיִם לְהֵבִיא אֹתָנוּ אֶל הַמִּקְוֶה הַזֶּה לֹא מִקּוֹם זֶרַע וְתֵאֵנָה וְגִפְנֵי וְרִמּוֹן וּמִיִּם אֵין לָשֶׁתוֹת" (כ:ד-ה) // "וַיִּדְבֹּר הָעָם בְּאֱלֹהִים וּבְמִשָּׁה לְמָה הִעֲלִיתֶנוּ מִמִּצְרַיִם לְמוֹת בְּמִדְבָּר כִּי אֵין לָחֶם וְאֵין מִיִּם וְנַפְשֵׁנוּ קָצָה בְּלֶחֶם הַקֶּלֶקֶל (כא:ה).

מעין מיצג סמלי פרדוקסלי; ההסתכלות אל צלמו של הנחש – שהוא המקור לבעיה האקטואלית – יכולה לרפא, לא משום שיש בו משהו, אלא בהיותה ציטת לדבר ה'.

ה. במבט כולל

תופעה בולטת שחשפנו היא הופעת המילה "עם" בסיפורנו שבע פעמים, תוך סיום ההופעות בסוף פס' ז. לטעמנו אין זה מקרה, אלא יש בכך ביטוי מילולי לשינוי בתפיסה. עד נקודה זו, דהיינו, בשלושת הקטעים הראשונים של הסיפור, התפיסה הייתה לאומית: החטא, העונש, הבקשה ממשה וגם תפילת משה – כל אלה קשורים בעם. אולם תגובת ה' בקטע האחרון מעבירה אותנו מן המישור הלאומי אל המישור האישי הפרטי. ראינו שיש מחלוקת אם הכוונה להפסקת נשיכת הנחשים מכאן ולהבא, או אולי גם לריפוי של מי שכבר נושכו. בכל מקרה מדובר בהפסקה מוחלטת של פעולתם. תגובת ה', ובעיקר דברי הכתוב, "וְהָיָה אִם נִשָּׁךְ הַנָּחַשׁ אֶת אִישׁ וְהָיִט" (ט), מעידים שנשיכת הנחשים לא נפסקה (השוו ר' יצחק שמואל רג'ו על אתר). משמעות הדברים היא, שבעוד שציפיית העם ומשה הייתה לסליחה קולקטיבית ברמה הלאומית, בחינת "וְהָיִט... וְיָעֵד כָּל קָהָל יִשְׂרָאֵל" (וי' טז:ז), תגובת ה' מעבירה את ההצלה למישור הפרטי; כל אדם ואדם יידון לפי מצבו האישי. יהיו אנשים שיינשכו, ורפואתם תהיה תלויה בהם עצמם; יינצל כל מי מהם שיביט (כנראה פעולה אינטנסיבית יותר מ"ראה"), וכאמור, ההבטה היא ציטת לדבר ה'. נמצא שהתופעה הסגנונית של המעבר מדיבור על העם לדיבור על האיש הבודד משקפת את ההפתעה שבתגובת ה' – העברת ההצלה למישור הפרט.

לפנינו דוגמה מאלפת למקום הפרט בספר במדבר; אותו ספר שעצם כינויו "חומש הפקודים" (כולל בשפות לועזיות) יכול ליצור רושם של דגש על הכלל ועל הכמות ולא על האדם הבודד. והנה גם כאן יש בספר התייחסות משמעותית אל הפרט.³ כאמור, זה סיפור התלונה האחרון, וליכט⁴ מביא הסבר, שיייתכן שהוצב אחרון כסיום טוב, בגלל המיוחד שבו – תיאור תשובת העם המתגלמת בהצהרה המפורשת: "חטאנו" (ז). לכך נוסיף את מתן האפשרות של תיקון והצלה לכל אחד ואחד.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
 כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
 ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.
 הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
 יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

3 למעמדו החשוב של היחיד בספר במדבר וביהדות בכלל ראו לדוגמה: הרב י' זקס, **שיעורים במנהיגות**, ירושלים 2023, עמ' 141-144.

4 ליכט (לעיל, הערה 1), שם.

מתרגום אונקלוס: "וְנָחֵשׁ ה' (בעמא)". אולם הסבר שונה נאחז במשמע אחר של הפועל "שלח" – שחרר: ה' אפשר לנחשים הקיימים במדבר (על הימצאותם במדבר אנו שומעים במפורש בדברים ח:טו) לפגוע בעם. וכך למשל פירש רש"י הירש.

מהו הרקע לעונש הזה, איך הוא מתאים אל החטא? לפי ההבנה שמדובר בשחרור נחשים קיימים, ר' יצחק עראמה מבאר (עקידת יצחק, שער פא):

ולפי זה דן אותם השם יתעלה על פי דרכם. אמר: כיון שאין חפצכם לחיות כי אם על המנהג הטבעי, אף אני אעשה זאת לכם, שאניח הנחשים השרפים אשר במדבר הגדול ההוא לטבעם ולא אחסום פיהם מהזיק לכם כמו שעשיתי עד הנה; וכן עשה...

ביאורים אחרים הולמים את ההסבר הראשון – שיסוי נחשים, והם מתייחסים אל הדמיון או ההנגדה בין דיבור בני העם לבין הנחש, כגון שני הטעמים המובאים בפירוש רש"י (בעקבות תנחומא):

יבא נחש שלקה על הוצאת דבה ויפרע ממוציאי דבה. יבא נחש שכל המינין נטעמין לו טעם אחד, ויפרע מכפויי טובה שדבר אחד משתנה להם לכמה טעמים.

בכיוון אחר – הסתמכות על רשימת עונשים המובאת בדברי חז"ל (משנה אבות ה:ט) – צועד ר' יצחק שמואל רג'ו:

לפי שהיה בזה חילול השם... לכן נענשו במשלחת חיה רעה, כדרך ששנינו: "חיה רעה באה לעולם על שבועת שוא ועל חילול השם".

ג. בקשת ההצלה

העם ביקש, שהתוצאה של תפילת משה אל ה' תהיה: "וְיָסַר מֵעֲלֵינוּ אֶת הַנָּחָשׁ" (ז). מה כוונתם, האם רק הפסקת פעילות הנחשים, או גם ריפוי של מי שכבר נושכו? נחלקו הדעות. לפי הבנה אחת (לדוגמה: אור החיים), גם אלה שכבר נושכו, יירפאו. אך לדעה אחרת (לדוגמה: ר' משה אלשיך), הדברים מוסבים רק על הפסקת פעילות חדשה של הנחשים.

אשר לתפילת משה, "וְיָתְפַּלֵּל מֹשֶׁה בְּעַד הָעָם", ניתן לטעון שמשה מילא בדיוק את בקשתם. אם הבקשה הייתה רק כלפי נשיכות חדשות, הרי כך עשה. אבל ר' משה אלשיך, בעל הפירוש המינימליסטי של בקשת העם, טוען שמשה ביקש מה' מעבר לבקשת העם. לכן נאמר: "וְיָתְפַּלֵּל מֹשֶׁה בְּעַד הָעָם", ניסוח סתמי, הכולל התייחסות גם למי שכבר נושכו.

בפועל, מה שקרה היה כנראה שונה. מלשון הכתוב ניתן להבין שהבקשה לא נענתה במלואה, שהיו עוד מי שנושכו גם בהמשך (וראו בסעיף ה), אלא שלכל אלה הייתה אפשרות ריפוי באמצעות נחש הנחושת.

ד. ההצלה

מה משמעות ההבטה אל נחש הנחושת? המשנה (ראש השנה ג, ח) משווה אירוע זה אל הרמת ידיו של משה במלחמה בעמלק. בשני המקרים היא מדברת על הסתכלות של ישראל כלפי מעלה, "ומשעבדין את לבם לאביהם שבשמים", וזה מה שהביא את הניצחון או את הרפואה. ההסתכלות כלפי מעלה אינה נזכרת בסיפור המלחמה בעמלק (שמ' יז:ח-טז), ודומה שהיא יישום של המסופר אצלנו על ההבטה בנחש הנחושת. נחש הנחושת כשלעצמו אין בו כל כוח סגולי, אלא הוא